

*Amelia Krawczyk-Bocian**

O potrzebie badań biograficzno-narracyjnych w pedagogice

Streszczenie: Artykuł ukazuje możliwości wykorzystania badań biograficzno-narracyjnych do odkrywania historii życia człowieka, nadawania sensów i znaczeń przeżyтым zdarzeniom w biografii indywidualnej w perspektywie czasu. Przedstawione w artykule techniki narracyjne zachęcają do pracy badawczej nastawionej na spotkanie z człowiekiem i jego historią życia. Artykuł kierowany jest do osób, które zamierzają podjąć trud prowadzenia badań biograficzno-narracyjnych.

Słowa kluczowe: narracja, biografia, badania jakościowe.

The need for biographical narrative research in pedagogy

Summary: The article presents the possible use of biographical narrative research in exploring the history of human life, giving sense and meanings to the experience in the individual's biography in time perspective. The narrative techniques presented in the article encourage research aimed at meeting the man and his life story. Article is dedicated to those who intend to make an effort to conduct biographical narrative research.

Key words: narration, biography, empirical quality research, narrative interview.

Niniejszym tekstem wpisuję się w dyskusję o potrzebie rozwijania, poznawania i wykorzystywania badań biograficzno-narracyjnych w pedagogice. Od kiedy Florian Znaniecki zapoczątkował ten nurt badawczy w socjologii, przedstawiciele innych dyscyplin naukowych zaczęli sukcesywnie z niego korzystać. Okazało się,

* Dr, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, 85-064 Bydgoszcz, ul. Chodkiewicza 30, e-mail: melia.krawczyk@wp.pl

że poddanie pod analizę i interpretację codziennego doświadczenia ludzi przynosi wiele korzyści. Dotyczy to zarówno badacza, który ma szansę odkrywać bieg życia człowieka, jak i narratora, dla którego ponowne spotkanie z samym sobą jest elementem autoterapii.

Dokonując przeglądu literatury przedmiotu na gruncie pedagogiki, odnajduję badania empiryczne z zastosowaniem badań biograficzno-narracyjnych. Myślę tu chociażby o monografiach Mirosławy Nowak-Dziemianowicz (2002), Elżbiety Dubas (2000), Moniki Grochalskiej (2011), Kai Kaźmierskiej (1999) i wielu innych. Sama również stosowałam tę metodę w monografii pt. *Doświadczenie zdarzeń krytycznych. Narracje biograficzne dorosłych dzieci alkoholików* (2013). Dostrzegam konieczność spojrzenia na to zagadnienie z punktu widzenia opowieści o życiu.

Czym zatem jest narracja? Otóż Susan Chase (2009, s. 24) uważa, że „narracja jest retrospektywnym tworzeniem znaczenia, nadawaniem kształtu przeszłym doświadczeniom lub ich porządkowaniem”. Przyjmując na wstępie takie rozumienie narracji, dostrzegam dwa ważne elementy, mianowicie doświadczenie człowieka oraz znaczenia nadane mu w perspektywie czasu. Katarzyna Stemplewska-Żakowicz i Bartosz Zalewski (2010) podejmują głos w dyskusji na temat rozumienia, czym jest dobra narracja.

Wyznacznikiem dobrej narracji jest według autorów wyraźnie zarysowany początek, rozwinięcie i zakończenie opowiadanej historii. Jerzy Trzebiński (2002) wskazuje zatem, iż są to tak zwane schematy narracyjne, w skład których wchodzi główny bohater, trudności, które napotyka on na swojej drodze oraz proces przezwycięzania (bądź nie) owych trudności.

Schematy narracyjne przedstawiają pewne zdarzenia w biegu życia człowieka, związki przyczynowo-skutkowe oraz czasowo-przestrzenne pomiędzy nimi. Dzięki schematom narracyjnym „określona sfera świata jawi się człowiekowi jako przestrzeń, w której dzieją się szczególnego rodzaju historie, a mianowicie historie polegające na tym, że typowe dla tej sfery postaci, mające określone intencje, napotykają na specyficzne, powtarzające się problemy, a otoczenie i ich własne cechy – tworząc warunki radzenia sobie z nimi – przesądzają o szansach ich przezwyciężenia” (Trzebiński, 2002, s. 23).

Kolejnym ważnym wyznacznikiem dobrej narracji jest spójność. Spójna narracja jest przede wszystkim zrozumiała zarówno dla badacza, jak i samego narratora. Agnieszka Chrzczonowicz (2011) zwraca uwagę na następujące składowe spójnej narracji: spójność czasową, kulturowy koncept biograficzny, spójność przyczynowo-skutkową, spójność tematyczną. Spójna narracja sprzyja rozumieniu, tego co się właściwie wydarzyło. Narracja jest zatem opowieścią o życiu, a dobra narracja pozwala to życie zrozumieć. Kontekst rozumienia może jednak sprawiać trudność badaczowi, jak i samemu narratorowi. Stąd też Paul Ricoeur (1989, s. 245) podkreśla, iż na „wszystkich poziomach analizy efekt dystansu, odległości stanowi warunek rozumienia”. Takie podejście do rozumienia sprzyja moim zdaniem poznaniu narratora, jego życia, pozwala „pojmować siebie w obliczu tekstu” (tamże, s. 244).

Moje doświadczenia badawcze w tym zakresie podkreślają świadomość siebie, czy też swojego „Ja” narratorów. Osoby, które podjęły trud opowieści o swoim życiu, wykazują wysoki poziom samoświadomości, rozumienia tego, co się właściwie wydarzyło. Sytuacja badawcza pozwala ujawnić, jak badani mogą wykorzystać swoje doświadczenia do budowy dobrostanu psychicznego i ponownej konfrontacji z zastaną rzeczywistością.

Badania biograficzno-narracyjne umożliwiają zatem podjęcie dialogu. Jest to zatem kolejny wyznacznik narracji. I o ile wydaje się nam, że mowa tu o dialogu badacza z narratorem, to dla mnie ważniejsza jest kwestia dialogu z samym sobą. Rozmowa z własnym wnętrzem, stawianie pytań i próba poszukiwania na nie odpowiedzi – oto w moim przekonaniu sens badań biograficzno-narracyjnych. Jeśli zatem dialog, jaki snuje narrator z samym sobą, połączy on ze rozumieniem doświadczenia zdobytego w biografii indywidualnej, to zdaniem K. Stemplewskiej-Żakowicz i B. Zalewskiego (2010) otrzymamy kolejny efekt dobrej narracji, a mianowicie doświadczenie narracyjne. Tę kategorię pojęciową dostrzegam w dwóch ujęciach. Z jednej strony jako snucie (w trakcie narracji) opowieści o własnych doświadczeniach, o próbach zmagania się z nimi, jego konsekwencjach dla dalszego biegu życia. Z drugiej strony mówienie o nowych doświadczeniach związanych z samym udziałem w badaniach biograficzno-narracyjnych, odkrywaniem na nowo swoich stanów wewnętrznych, relacji interpersonalnych z ludźmi, swoich i cudzych zachowań. Piotr Oleś (2010, s. 253) opisuje narracje metaforą drogi, natomiast dialog metaforą kryształu. Dopiero połączone razem dają świadectwo konfrontacji z przeżywaną rzeczywistością, ukazują różne perspektywy i punkty widzenia.

Wykorzystanie „dobroci” badań biograficzno-narracyjnych dostrzegam zatem na gruncie pedagogiki. Biografia narracyjna od dawna jest stosowana w medycynie, psychologii, psychoterapii. Podkreślają to chociażby najnowsze wydania prac naukowych w tym zakresie (Straś-Romanowskiej, Bartosz, Żurko, red., 2010a, b; Dryll, Cierpki, red., 2011). W swojej znakomitej pracy *Autobiografia. Terapeutyczny wymiar pisania o sobie* (2000) Duccio Demetrio podkreśla, iż opowiadanie historii swojego życia należy traktować jako jedną z metod leczniczych. Autor odwołuje się do poglądów Alda Giorgia Garganiego (tamże, s. 42–43), w myśl którego „tworzenie tekstu dotyczącego własnego życia albo własnej rzeczywistości nie prowadzi do produkcji tekstu historycznego. Rezultatem pracy jest tekst stanowiący świadectwo obecności autora, która się w tenże tekst przestacza. Tekst nie podlega przemianom czasowym, jest ponadczasowy. To dowód obecności, który stanowi potwierdzenie istnienia rzeczywistości obojętnej na echa przeszłości, niepodatnej na wpływ terażniejszości i przyszłości; moja obecność to rzeczywistość, którą kształtuje historia”.

Tworzenie tekstu odnoszącego się do własnej historii życia jest możliwe przy zastosowaniu technik narracyjnych. Są one niezwykle pomocne w poznaniu i wyjaśnianiu życia (bądź jego obszarów). Zaliczyć do nich możemy chociażby

biograficzny wywiad narracyjny Fritza Schützego, podróż w micie Sama Keena, metodę konfrontacji ze sobą Huberta J.M. Hermansa, filozofię jednocząca Jamesa Fowlera czy opowiedz historię Dana McAdamsa (Tokarska, 1999, Neckar, 2000). Każda z technik narracyjnych pozwala odsłonić na nowo obraz człowieka, który wrzucony w wir kryzysów, doświadczeń życiowych potrafi wydobyć z nich to, co cenne, ważne dla dalszego biegu życia.

Zastosowanie technik narracyjnych w jakościowych badaniach empirycznych stwarza okazję do śledzenia historii życia badanych w perspektywie czasu. Stąd też nadają im ważność na gruncie pedagogiki. I tak *Podróż w micie. Odkrywanie sensu życia poprzez pisanie i opowiadanie historii* autorstwa S. Keena odwołuje się do próby sporządzenia szkicu własnej biografii ujętej w formie książki. Autor odwołuje się do wątku *genetycznego*, a więc historii własnego rozwoju, życia i własnego w nim miejsca, wątku *samoświadomościowego*, który ujawnia poczucie odpowiedzialności za własne życie, tego co się aktualnie w nim (z nim) dzieje, wątku *społecznego* rozumianego jako „wtopienie” własnego życia w szerszy obszar otaczającej rzeczywistości, kontaktów interpersonalnych z innymi ludźmi czy też wątku *rozumiejącego* istotę własnego życia, istnienia oraz przyjęcie określonych wartości.

Niewątpliwą funkcją narracji S. Keena jest porządkowanie historii życia badanego w perspektywie czasu: przeszłości, teraźniejszości i antycypowanej przyszłości, jak również zachęcenie badanego do wewnętrznej przemiany.

Opowiedz historię to kolejna technika narracyjna autorstwa D. McAdamsa. Opowiedzianą historię życia badanego autor porównuje również do książki, w której powinny znajdować się tak zwane *epizody nuklearne*, a w nich krytyczne wydarzenia będące punktami zwrotnymi w życiu jednostki, *imagoes*, rozumiane jako wyobrażenia jednostki na własny temat, *ideological setting* odnoszące się do osobistych wierzeń i wartości jednostki oraz *generativity script*, które podkreślają plany na przyszłość, w tym szczególnie założenie rodziny i wychowanie dzieci. Omawiana technika narracyjna pełni funkcję terapeutyczną. Zastosowanie jej w badaniach empirycznych umożliwia poszukiwanie odpowiedzi na pytania: Kim jestem? Do czego zmierzam? Co jest celem, sensem mojego życia?

W literaturze przedmiotu można odnaleźć również wykorzystanie w badaniach empirycznych biograficznego wywiadu narracyjnego F. Schützego (na przykład Nowak-Dziemianowicz, 2002; Kaźmierska, 1999, 2008; Dubas, 2000). Biograficzny wywiad narracyjny F. Schützego składa się z fazy głównej narracji, w której badacz staje się aktywnym słuchaczem, a badany snuje opowieść o własnym życiu, fazy pytań wewnętrznych (immanentnych), które dotyczą kwestii poruszanych wcześniej przez badanego oraz fazy pytań zewnętrznych (eksmanentnych) istotnych z punktu widzenia przyjętych pytań badawczych, nieporuszonych jednak przez badanego w części głównej narracji. Na zakończenie wywiadu pojawia się faza bilansowania, która obejmuje komentarze narratora na temat przeprowadzonego wywiadu. Biograficzny wywiad narracyjny rekonstruuje zmiany, przemiany zachodzące w życiu badanej osoby oraz nadaje znaczenie przeżyтым zdarzeniom, kryzysom życiowym w biografii indywidualnej.

Techniką narracyjną możliwą do wykorzystania w badaniach pedagogicznych jest moim zdaniem tak zwana *Filozofia jednocząca* autorstwa J. Fowlera. Wywiad, który proponuje autor, powinien obejmować cztery fazy. W fazie pierwszej śledzimy przebieg całego życia jednostki ujętego w perspektywie czasu. W fazie drugiej zajmujemy się wybranymi wydarzeniami z życia narratora, które zostały poruszone w fazie pierwszej. Dotyczą one często kryzysów, trudnych doświadczeń życiowych, momentów przełomowych w biografii narratora. W fazie trzeciej poruszamy wątek rozumienia sensu życia, w tym życia po śmierci. Kwestie religijne, wiara wartości w życiu narratora zamykają etap badań. Wywiad kończy się rozmową badacza z narratorem na temat emocji, napięć, jakie pojawiły się w trakcie przeprowadzania wywiadu. Omawiana technika narracyjna sprzyja analizie przeżytych doświadczeń, zdarzeń, kryzysów w biegu życia narratora.

Zastosowanie powyższych technik narracyjnych w pedagogicznych badaniach empirycznych sprzyja odkrywaniu wnętrza człowieka, jego myśli, przeżyć w biografii indywidualnej. Rozpoczynając opowieść o własnym życiu, narrator dochodzi powoli do najważniejszych momentów, zdarzeń krytycznych, które w szczególny sposób wyznaczyły dalszą historię życia. W taki oto sposób człowiek porządkuje pamięć biograficzną, organizuje ją w jedną zwartą całość.

Wyjście naprzeciw codzienności, często niezwykle trudnej dla współczesnego człowieka powoduje, iż zamyka się on na refleksje, chwile zadumy i wyciszenia. Stąd też badaniom biograficzno-narracyjnym przypisują rolę terapeutyczną. Prowadząc badania empiryczne z zastosowaniem wywiadu narracyjnego, dostrzegałam trud opowiadania o własnym życiu. Niemniej podjęcie takiego wyzwania świadczy w moim przekonaniu o wrażliwości narratorów, chęci przepracowania zdarzeń, w których brali udział.

Badania biograficzno-narracyjne umożliwiają zatem rozumienie siebie, świata, otaczających nas ludzi, i tego wszystkiego co staje się naszym udziałem. Mówiąc o biografii narracyjnej, mam na myśli osobliwe spotkanie z samym sobą, ze swoim wnętrzem, ze swoimi przeżyciami i doświadczeniami, które chce się powtórnie odsłonić, odkryć, nadać nowy sens i znaczenie z perspektywy minionego czasu. Co zatem sprawia, że ludzie podejmują trud opowieści o sobie, swojej historii życia? Grażyna Teusz (2010) twierdzi, że jednym z takich powodów może być głębokie przekonanie o świadomości swojego życia. Innym z powodów może być wewnętrzne przeświadczenie o wyjątkowości osobistej historii życia, wreszcie chęć podzielenia się doświadczeniami z innymi ludźmi. Lecznicy stają się zatem dla jednostki samo ujawnienie trudnych doświadczeń, podzielenia się przed inną osobą swoimi rozterkami, zawłościami życia. Chęć mówienia o tym staje się punktem wyjścia do rozumienia wydarzeń traumatycznych w biografii indywidualnej (por. Stemplewska-Żakowicz, Zalewski, 2010).

Jerome Bruner (1990) twierdzi jednak, że może być to (ale nie musi) „kłopotliwa” narracja z tego względu, iż zarówno narrator, jak i główna postać narracji to ta sama osoba. Ta dwubiegunowa relacja powoduje pewne dylematy

i kontrowersje. Skoro jednak badania biograficzno-narracyjne umożliwiają retrospektywną podróż do świata przeżyć i doświadczeń, to dostrzegam w nich (jako badacz) niebywałą okazję i szansę na poszukiwanie odpowiedzi na trudne problemy dręczące współczesnego człowieka. Odślanianie, odkrywanie losów ludzkich, biegu życia sprzyja rozumieniu tożsamości jednostki, zmian, jakie dokonują się w jej obrębie. Badania biograficzno-narracyjne sprzyjają zatem wymianie komunikatów pomiędzy podmiotami dyskursu, a więc narratorem (który rozpoznaje i określa siebie) i słuchacza (badacza), który staje się owym współtowarzyszem podróży (por. Ricoeur, 1992).

Wpisując swoje zainteresowania badawcze w paradygmat interpretacyjny podkreślam ważność kategorii pojęciowej *rozumienie*. Zatem, aby rozumieć siebie i ludzi wokół nas, warto być zaangażowanym w zmianę, która dotyka wszystkie płaszczyzny współczesnego życia. Rozumieć narracyjnie to również spojrzeć na siebie i swoje życie z pewnego dystansu. Pomocna jest refleksja, która staje się nieodłącznym towarzyszem badań biograficzno-narracyjnych. Pozwala doświadczać własnej cielesności, prowadzi „ja” do zintegrowanej całości (Giddens, 2001).

Refleksja w badaniach biograficzno-narracyjnych pojawia się w dwóch fazach. W pierwszej – przednarracyjnej – jednostka zadaje sobie wstępne pytania: Czy chcę podzielić się moim doświadczeniem z innymi ludźmi? Czy jestem w stanie to uczynić? (tak zwana faza gotowości do narracji). W drugiej – głównej fazie narracji – jednostka snuje już opowieść o własnym życiu (na przykład „tak dzisiaj to rozumiem”, „tak to widzę”, „tak to spostrzegam”).

Refleksyjność sprzyja w moim przekonaniu sięganiu do tych zakamarków wnętrza, które do tej pory skrywane były „zmową milczenia”. Mam na myśli te zdarzenia, które zdaniem Davida Trippa (1996, s. 122) rozpadają się na dwa rodzaje. Pierwsze łatwo sobie przypomnieć nawet po wielu latach, ponieważ wciąż są znaczące dla życia jednostki. Drugie natomiast należy „ekshumować z grobowca”, „wydobyć spod sterty błahostek”, ponieważ obciążone są zbyt potężnymi emocjami, by można było żyć z pamięcią o nich.

Udział w badaniach biograficzno-narracyjnych sprzyja poszukiwaniu własnej tożsamości, rozwija motywację do rekonstrukcji swojego życia i zdolności rozumienia tego, co się właściwie wydarzyło. Jest to niewątpliwie proces prowadzący do samowiedzy, samoświadomości, autorefleksji, elementów niezbędnych do prawidłowego funkcjonowania człowieka.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, mogę stwierdzić, że:

1. Badania biograficzno-narracyjne umożliwiają spotkanie z samym sobą. Oznacza to, że sprzyjają poszukiwaniu własnej tożsamości, stwarzają szansę samookreślenia siebie, odnajdywania siebie w zgiełku codzienności.

2. Badania biograficzno-narracyjne umożliwiają osobliwe spotkanie badacza z narratorem. Oznacza to, że mamy do czynienia ze szczególną formą spotkania, która w myśl Józefa Tischnera (1990, s. 11) dotyczy spotkania z „człowiekiem dramatu”. Badania biograficzno-narracyjne umożliwiają zatem „otwarcie na innego człowieka, otwarcie na scenę dramatu i przepływający czas” (tamże).

3. Badania biograficzno-narracyjne umożliwiają rozumienie historii życia. Oznacza to, że pozwalają człowiekowi zrozumieć skutki własnych działań. Narrator potrafi uporządkować w pamięci ważne wydarzenia, indywidualne doświadczenia, które wyznaczyły koleje dalszego losu.

4. Badania biograficzno-narracyjne są retrospektywną podróżą do świata przeżyć i doświadczeń w biografii indywidualnej. Oznacza to, że proces doświadczania i rozumienia tego, co się wydarzyło, odbywa się na drodze konstruowania jednostkowej tożsamości. Wpisuje się to w Martina Heideggera założenie o narratywności naszej tożsamości (Rosner, 2003, s. 62). Kategoria pojęciowa doświadczania wpisuje się tym samym w badania interpretatywne. Przyjmuję zatem pogląd Teresy Bauman (2011, s. 98), dla której „znaczenia, jakie ludzie nadają światu, są rezultatem społecznego konstruowania sensu, są społecznym uczeniem się, wymianą interakcyjną pomiędzy ludźmi [...], co pozwala zrozumieć, w jaki sposób człowiek jest zarówno kimś podobnym do innych, jak i kimś zupełnie odrębnym w swej jednostkowości”.

5. Badania biograficzno-narracyjne określają sens i znaczenie przeżytych zdarzeń. Oznacza to, że stwarzają szansę na poszukiwanie, eksperymentowanie, sprawdzanie siebie, swoich możliwości. Konsekwentnie prowadzą do podjęcia zobowiązania za własne życie i za to, co narrator postanawia z nim dalej uczynić (Brzezińska, 2000).

6. Badania biograficzno-narracje pełnią funkcję leczniczą. Pozwalają ujawniać trudne doświadczenia z perspektywy czasu. Wzbogacają samoświadomość, samowiedzę o sobie samym, wyznaczają kierunek poszukiwań dalszej życiowej drogi na bazie refleksji, dystansu i samokrytycyzmu.

Zainspirowana wykorzystaniem empirycznych badań biograficzno-narracyjnych w poznaniu losów ludzkich zachęcam do ich stosowania i odkrywania. Niech staną się zachętą do pracy badawczej nastawionej na spotkanie z drugim człowiekiem, od którego wiele się można nauczyć.

Literatura

- Bauman T., 2011, *Poznawczy status danych jakościowych*, [w:] J. Piekarski, D. Urbaniak-Zajac, K. Szmida (red.), *Metodologiczne problemy tworzenia wiedzy w pedagogice. Oblicza akademickiej praktyki*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Karków, s. 91–105.
- Bruner J., 1990, *Życie jako narracja*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 4.
- Brzezińska A., 2000, *Spoleczna psychologia rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Chase S., 2009, *Wywiad narracyjny. Wielość perspektyw, podejść, głosów*, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 2, PWN, Warszawa, s.15–55.
- Chrzczonowicz A., 2011, *Narracja w psychiatrii-teoria, zastosowanie, związki ze zdrowiem psychicznym*, „Postępy w Psychiatrii i Neurologii”, nr 20 (4), s. 283–289.
- Dubas E., 2000, *Edukacja dorosłych w sytuacji samotności i osamotnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Demetrio D., 2000, *Autobiografia. Terapeutyczny wymiar pisania o sobie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.

- Giddens A., 2001, *Nowoczesność i tożsamość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Grochalska M., 2011, *Transgresyjne trajektorie. Zmiany statusu społecznego w perspektywie biograficznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Każmierska K., 1999, *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych*, IFiS PAN, Warszawa.
- Każmierska K., 2008, *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalałych z zagłady*, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków.
- Krawczyk-Bocian A., 2008, *Mity o narracji. Od subiektywizmu do problemu interpretacji*, „Terazniejszość. Człowiek, Edukacja”, nr 2 (42), s. 37–51.
- Krawczyk-Bocian A., 2011, *Narracja jako spotkanie*, „Przegląd Pedagogiczny”, nr 1, s. 199–205.
- Krawczyk-Bocian A., 2011, *Zdarzenia krytyczne w biografii indywidualnej młodych dorosłych*, [w:] E. Dubas, W. Świtalski (red.), *Uczenie się z (własnej) biografii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 69–90.
- Krawczyk-Bocian A., 2012, *Przebieg procesów trajektoryjnych Fritza Schützego i jego zastosowanie w badaniach empirycznych*, „Edukacja Dorosłych”, nr 2 (67), s. 129–141.
- Krawczyk-Bocian A., 2012, *Strategie radzenia sobie z krytycznymi zdarzeniami żywotnymi*, [w:] J. Deręgowska, M. Majorczyk, J. Świątkiewicz (red.), *Oblicza kryzysu współczesnego człowieka*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań, s. 257–277.
- Krawczyk-Bocian A., 2013, *Doświadczenie zdarzeń krytycznych. Narracje biograficzne dorosłych dzieci alkoholików*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Neckar J., 2000, *Narracyjne ujęcie „Ja” na tle innych sposobów jego ujmowania*, [w:] A. Gałdowa (red.), *Tożsamość człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 139–148.
- Nowak-Dziemianowicz M., 2002, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Oleś P, Chmielnicka-Kuter E., 2010, *Ja dialogowe*, [w:] Straś-Romanowska M, Bartosz B, Żurko M (red.), *Badania narracyjne w psychologii*, Wydawnictwo Psychologii i Kultury „Eneteia”, Warszawa, s. 247–269.
- Ricoeur P., 1989, *Język, tekst, interpretacja. Wybór pism*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Ricoeur P., 1992, *Filozofia osoby*, Wydawnictwo PAT, Kraków.
- Rosner K., 2003, *Narracja, tożsamość i czas*, Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- Teusz G., 2010, *Historie, według których żyjemy. W kręgu narracji*, [w:] M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko (red.), *Psychologia małych i wielkich narracji*, Wydawnictwo Psychologii i Kultury „Eneteia”, Warszawa, s. 151–156.
- Tischner J., 1990, *Filozofia dramatu*, Editions du dialogue, Paris.
- Tokarska U., 1999, *W poszukiwaniu jedności i celu. Wybrane techniki narracyjne*, [w:] A. Gałdowa (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii osobowości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 169–218.
- Tripp D., 1996, *Zdarzenia krytyczne w nauczaniu. Kształtowanie profesjonalnego osądu*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Trzebiński J., 2002, *Narracja jako sposób rozumienia świata*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Stemplewska-Żakowicz K., Zalewski B., 2010a, *Czym jest dobra narracja? Struktura narracji z perspektywy badaczy i klinicystów*, [w:] M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko (red.), *Badania narracyjne w psychologii*, Wydawnictwo Psychologii i Kultury „Eneteia”, Warszawa, s. 17–51.
- Straś-Romanowska M., Bartosz B., Żurko M., (red.), 2010a, *Badania narracyjne w psychologii*, Wydawnictwo Psychologii i Kultury „Eneteia”, Warszawa.
- Straś-Romanowska M, Bartosz B., Żurko M., (red.), 2010b, *Psychologia małych i wielkich narracji*, Wydawnictwo Psychologii i Kultury „Eneteia”, Warszawa.